

КАТЕГОРІЯ ОХОРОНЮВАНОВОГО ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

І. ВЕНЕДІКТОВА

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри
цивільно-правових дисциплін
(Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна)

Прийняття нового Цивільного кодексу незалежної України стало науковим імпульсом для проведення досліджень у сфері приватного права, де центральне місце посідає фізична особа — людина з її суб'єктивними правами та охоронюваними законом інтересами. В юриспруденції категорія інтересу щорічно набуває дедалі більшого значення і є найбільш характерною для цивільного права. Зазначене обумовлено тим, що правове регулювання — це царина суспільного життя, яка складається із сукупності нестабільних соціальних систем. Ця нестабільність надає особливій динамічності праву, правовідносинам, правосвідомості, правовій культурі та правовій системі загалом, на законодавчому рівні відображає існуючі в суспільстві об'єктивні інтереси. Дослідження правової галузі через категорію інтересу, його сутності, поняття, ролі, структури, системи тощо без сумніву означає розширення обріїв, збагачення вже існуючих методологічних підходів, пов'язаних із розумінням потенціалу права як соціального регулятора. Конструкція охоронюваного законом інтересу усуває погрішності нормативно-правового регулювання, а право, в свою чергу, випрацьовує інтереси, реагуючи на виклики суспільного життя. Особливу роль відіграють охоронювані законом інтереси в цивільному праві. З цього приводу доречно процитувати професора Н. Кузнецову: «Саме цивільне право дозволяє як окремій особі, так і будь-яким об'єднанням осіб реалізувати ініціативу, засновану на юридичній рівності і вільному волевиявленні, ініціативу, спрямовану на реалізацію передусім і головним чином приватного інтересу» [1, 23].

Треба також мати на увазі, що національне законодавство не відрізняється чіткістю застосування юридичної термінології стосовно інтересів. Так, у нормах Конституції України, Цивільного кодексу України і деяких інших нормативних актах вживається термін «інтерес», у Кримінальному кодексі України йдеться про «правоохоронювані інтереси», у процесуальних кодексах — про «законні інтереси» та «охоронювані законом інтереси». Крім термінологічної невизначеності, існують й інші проблеми: інколи неможливо зрозуміти, яке

© І. Венедіктова, 2013

значення було вкладено законодавцем у термін «інтерес»; іноді інтереси просто ототожнюються із суб'єктивними правами, замінюючи одне одного; буває й інша ситуація, коли інтереси і суб'єктивні права протиставляються одне одному — законодавець застосовує розділовий сполучник «або»: «права або інтереси». Усе це вносить дисбаланс у чіткість юридичних конструкцій, змінює значення понять, міняє орієнтири в юридичних засобах захисту і в підсумку знижує ефективність правового регулювання взагалі.

Питання інтересів і їхньої ролі в суспільних процесах постає, як правило, у періоди проведення реформ, змін політичного й економічного ладу, оскільки інтереси відіграють роль рушійних сил суспільного розвитку. В основу цього дослідження покладені наукові обґрунтування інтересів таких вчених, як: Р. Ієринг, А. Тон, Р. Перрі, Р. Маківер, Ю. Гамбаров, Й. Покровський, Г. Шершеневич, Д. Мейєр, Є. Пассек, В. Грибанов, В. Попов, К. Торган, С. Братусь, М. Вітрук, Р. Гукасян, М. Гурвич, М. Єгоров, О. Іоффе, О. Красавчиков, С. Алексєєв, Л. Явич, М. Барінов, М. Мотузов, М. Малєїн, Д. Чечот, Ю. Зав'ялов, В. Рясінцев, М. Шайкенов, О. Малько, В. Субочев, В. Сіренко, Ю. Тихонравов, З. Ромовська, Є. Вавілін, Г. Мальцев, Р. Стефанчук, І. Бірюков, М. Першин, О. Власова, Ф. Богатирьов, О. Чепис, А. Кубко, Т. Підлубна та інші. Проте, незважаючи на кількість наукових праць, у яких так чи інакше розглядалась категорія охоронюваних законом інтересів, цілісного уявлення про неї, на жаль, не представлено, істотні ознаки інтересу, його зв'язки з об'єктивними тенденціями суспільного розвитку, а також цивільно-правовий захист зазначені автори майже не досліджували. Не було розкрито природи цього явища, а деякі вчені продовжують ототожнювати охоронювані законом інтереси із потребами, мотивами, правами або свободами. Метою цієї статті є розкриття самостійності й унікальності категорії охоронюваного законом інтересу в цивільному праві, окреслення його ознак, надання поняття і побудови системи охоронюваних законом інтересів.

Роль інтересу в побудові як цивільних правовідносин, так і об'єктивного права загалом яскраво описав Г. Мальцев: «В них (інтересах. — *I. В.*) свідомо чи безсвідомо юристи бачать справжній, первинний соціальний матеріал, який більшою мірою, ніж нормативні ідеї, принципи і високі цінності, придатний для побудови реальних правових відносин» [2, 306].

Справді, будучи категорією доправовою, правовою і позапрановою, інтереси є обов'язковим чинником виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин. Як не всі суспільні відносини підлягають правовій регламентації, так і не кожен інтерес буде регламентуватися законом. Для юриспруденції мають значення лише охоронювані законом інтереси, тобто ті, які підвладні регулюванню механізмами права і не суперечать нормам законодавства. Таким чином, пріоритет регламентації й правового регулювання (охорони) інтересу залежить від регламентації й охорони суспільних відносин. У зв'язку з цим Г. Мальцев писав, що в суспільстві інтереси особи завжди багатогранні. Не всі вони можуть бути опосередковані в особливих суб'єктивних правах: по-перше, тому, що пов'язана із суб'єктивним правом можливість юридично посягати на певні блага, дії інших осіб не може бути в сучасних умовах забезпечена щодо всіх людських інтересів; по-друге, можливості правової системи обмежені стосовно детального регламентування індивідуальних інтересів. Правовій регла-

ментації підлягають лише певні інтереси особи, які є життєво важливими для всіх членів суспільства (або його більшості) [3, 134].

За умов відсутності формальної визначеності і закріплення в нормах позитивного законодавства реалізація охоронюваних законом інтересів забезпечується наявністю узгодженого механізму дії «духу права» в формі дозволів, правових можливостей, гарантій, принципів правового регулювання. Охоронювані законом інтереси не тільки реалізуються завдяки загальним правовим гарантіям, а й самі виступають гарантією законності і встановлення правової держави. Гарантії — міри забезпечення; умови, які сприяють здійсненню й охороні інтересів; «гарантії реалізації інтересів — це певний механізм, який органічно входить у сам процес правового регулювання і спеціально-юридичного впливу на суспільні відносини» [4, 263]. Зазначені гарантії слід поділяти на загальні та спеціальні. Загальними гарантіями реалізації охоронюваних законом інтересів будуть економічні, політичні, соціальні, ідеологічні; спеціальними — юридичні гарантії. Розглядаючи загальні та спеціальні гарантії, важливо наголосити на тому, що безпосередню реалізацію, охорону та захист охоронюваних законом інтересів загальні гарантії забезпечити не можуть. Вони виконують цю роль, відображуючись у гарантіях юридичних. Ефективність загальних гарантій буде прямим чином залежати від того, наскільки точно і своєчасно вони відтворюються в юридичних гарантіях. А вже юридичні гарантії створять усе необхідне для охорони та захисту, правомірної та безперешкодної реалізації охоронюваних законом інтересів.

Якщо дотримуватися аспектуальної форми викладення змісту охоронюваного законом інтересу, то вона, як вбачається, повинна виглядати так:

а) наявність усвідомленої суб'єктом необхідності — домагання у володінні соціальним благом — рушійна сила процесу реалізації інтересу. Необхідність стосується фізичних або моральних уподобань чи бажань особи. Ми ж говоримо про усвідомлене домагання, оскільки момент усвідомлення співпадає з моментом постановки цілі, а наявність цілі дозволяє визначити необхідні та можливі дії для реалізації інтересу в задоволенні потреби;

б) наявність законної (легітимної) охорони інтересу, яка відображається в певній юридичній нормі — статична складова процесу реалізації інтересу. Цілком зрозуміло, що, запроваджуючи правову норму, якою охороняється приватний інтерес, держава визнає цей інтерес як законний, належний, доктринально відповідний. Невідповідність конкретного індивідуального інтересу формальному, якому надано законного захисту, позбавляє цей індивідуальний інтерес захисту, а за певного збігу обставин може перевести його в ранг протизаконного;

в) усвідомлені дії носія стосовно отримання певного матеріального (нематеріального) блага або зміни правового статусу, що перетворюються у відповідний інтерес, якому нормою права надано законну (легітимну) охорону, — динамічна складова процесу реалізації інтересу. Для реалізації інтересу або отримання його законного захисту замало лише усвідомлення приватного інтересу — носієві інтересу необхідно вчинити певні дії досить широкого спектру: від дій із відображення інтересу (реалізація можливостей, наданих матеріальними правами) до дій із захисту прав, що є втіленням інтересу (користування процесуальними правами). Існує й інша позиція, що, виходячи із специфіки інтересу, для його задоволення жодних дій не потрібно, а необхідна лише

пасивна поведінка оточуючих осіб, і суспільних відносин із задоволення цього інтересу між носіями інтересу й оточуючими особами не виникає [5, 188]. Але ми категорично з цим не згодні. Існування інтересу без його реалізації або захисту в правовому полі не мають сенсу. Способи реалізації приватного інтересу суб'єкт обирає самостійно, керуючись лише фактором законності інтересу та способом його реалізації, оскільки незаконний інтерес або незаконний спосіб його реалізації заперечують можливість правової охорони. Успіх у реалізації приватного охоронюваного законом інтересу підкріплюється відповідністю закону і наявністю відповідної юридичної ніші в механізмі правового регулювання.

Можна виокремити такі конститутивні ознаки охоронюваних законом інтересів, проектуючи їх у цивільному праві:

1. Охоронюваний законом інтерес є регулятором і певним каталізатором виникнення, зміни і припинення правовідносин у цивільному обороті.

2. Інтереси існують незалежно від їх визнання будь-ким, зокрема з правом, шляхом закріплення в законі на кшталт суб'єктивних прав. Вони об'єктивні за своїм змістом.

3. Охоронюваний законом інтерес можливий лише в суспільних відносинах. Він виникає, реалізується і припиняється тільки як суспільне відношення, поза яким не можна і говорити про охоронювані законом інтереси, а тільки про психологічний стан окремої особи.

4. Інтерес визначає предмет і метод цивільного права: предмет цивільного права пов'язаний з тим, які суспільні відносини регулюються цивільним правом, а метод — як ці відносини регулюються нормами права. Характер суспільних відносин, що становлять предмет цивільного права, визначає і характер їхнього правового регулювання. Приватні інтереси сторін у кожному конкретному правовідношенні, як правило, є протилежними. Збіг протилежних інтересів дає можливість їхнього взаємного задоволення, коли суб'єкти є юридично рівними в умовах диспозитивного правового регулювання. При цьому учасники суспільних відносин перебувають у юридично рівному стані, мають широку автономію волі у виборі конкретного варіанта поведінки, є майново самостійними, що дає можливість саморегулювання в межах засад цивільного права, дозвільному типі правового регулювання, у якому превалюють законодавчі дозволи. Крім того, носії приватних інтересів як учасники цивільних правовідносин вільні як у власних діях, що не суперечать закону, так і в можливостях на власний розсуд використовувати чи не використовувати надані цивільно-правові способи і форми захисту їхніх інтересів.

5. Інтерес є передумовою виникнення, розвитку та припинення суб'єктивного права. Суб'єктивне право (міру дозволеної поведінки) слід розглядати як засіб реалізації інтересу, що полягає в соціальній потребі (необхідності) такої поведінки. Способом реалізації суб'єктивних прав інтереси втілюються у правовідносинах, врегульованих нормами приватного права.

6. Приватний охоронюваний законом інтерес належить окремому, автономному і відносно самостійному суб'єкту та пов'язаний безпосередньо з ним, зумовлений індивідуальними властивостями, прагненнями, мотивами, цілями, потребами суб'єкта або групи суб'єктів. Звідси випливає, що для суспільства загалом він, як правило, не є загальновизнаним та пріоритетним. «Індивідуальність» приватного інтересу є своєрідною запорукою його існування,

оскільки сам інтерес є відображенням потреб індивіда або іншого суб'єкта приватного права. «Персоніфікований особистий інтерес, що має форму вольових дій, не завжди є вищою цінністю, що підлягає пріоритетному судовому захисту, і це має враховуватися процесуальною наукою у вирішенні фундаментальних і часткових наукових проблем» [6, 35]. Стосовно того, що приватний інтерес не є загальноновизнаним та пріоритетним для суспільства взагалі, слід зазначити, що цю ознаку не можна беззаперечно екстраполювати на приватний охоронюваний законом інтерес, оскільки законна (легітимна) охорона надається інтересам державою за критеріями важливості для соціуму, суспільства, інтересам державного управління, відповідності економічній, політичній доктрині тощо, тобто з огляду на значущість інтересу для інтересів держави та громадянського суспільства. Існує приватний — одиничний інтерес (велика кількість таких інтересів), яким держава і суспільство, по суті, не опікуються і в якому не зацікавлені, він не є загальноновизнаним і пріоритетним. Проте деяким приватним інтересам законом надається охорона. У зв'язку з цим виникає два запитання: 1) чому одні інтереси не отримують охорони, а інші — отримують? 2) яким чином законодавець виокремлює інтереси, яким надає законну (легітимну) охорону? Відповідь на обидва запитання одна: деякі приватні інтереси все ж таки відіграють важливу роль у житті суспільства і держави. Тобто теоретично можна говорити про певний критерій, на підставі якого маємо виокремлювати «значимі» приватні інтереси, яким необхідна законна (легітимна) охорона, серед інших інтересів. Критерій, звичайно, абстрактний, визначити й описати його, здається, дуже складно, проте його певні ознаки вирізняються інтуїтивно. Наприклад:

- приватні інтереси, «важливі» для держави — інтереси, пов'язані зі здійсненням виборчого права, підтриманням державного ладу і порядку управління, володіння, користування і розпорядження майном, сплатою податків тощо;
- приватні інтереси, «важливі» для суспільства (соціуму) — інтереси, пов'язані із дотриманням суспільного порядку, покращенням умов проживання, реалізацією права на працю, спільні інтереси значних груп індивідів (національні меншини, релігійні конфесії, професійні союзи), інтереси в активному і стабільному цивільному обороті тощо.

Оскільки держава — це результат діяльності суспільства, то інтереси, які пріоритетні для держави, й інтереси, які суттєві для суспільства, тісно пов'язані, а іноді є тотожними або перетинаються.

7. Приватний охоронюваний законом інтерес певним чином протистоїть публічному охоронюваному законом інтересу з його особливим змістом. Ця ознака є цілком зрозумілою, оскільки інтерес, як і право, будучи регулятором суспільного життя, повинен передусім враховувати публічні потреби. Було б логічним, якщо законна (легітимна) охорона приватним інтересам надавалася в диференційованому режимі з огляду на публічний інтерес. На цьому наполягали ще класики цивілістики. Так, І. Покровський зазначав, що «ми повинні твердо пам'ятати, що права будь-якого індивіда обмежені інтересами суспільства» [7, 311]. На думку деяких авторів, у цьому полягає основна суперечність між інтересами з погляду права: переважність публічного інтересу, одержавлення й утискання приватного інтересу; перебільшена оцінка приватного інтересу і забуття публічного інтересу; тиск негативного неправового інтересу; позитивний тиск інтересу, невизнаного правом [8, 10].

8. Приватний охоронюваний законом інтерес, як правило, урегульований нормами приватного права. На перший погляд може здатися, що цей пункт суперечить попередньому, але насправді це не так. Визнаний пріоритет публічного інтересу відіграє, скажімо так, роль мембрани, крізь яку норми публічного права дифундують у норми права приватного та навпаки. До того, як уже йшлося раніше, приватний інтерес можна використовуватися як один із критеріїв віднесення правовідносин до сфери приватного чи публічного права.

9. За своєю сутністю охоронюваний законом інтерес є домаганням (претензією), що означає скерування особи на досягнення певного блага або статусу, а за правовою природою — дозволом, оскільки особа вільна у своїх діях за принципом *in favorem* — дозволено все, що не заборонено законом.

10. Існування охоронюваних законом інтересів — це не просто дозвіл з боку держави на їх реалізацію, а наявність достатньої системи засобів реалізації, передбаченої і встановленої державою задля забезпечення можливості їх здійснення.

11. Охоронюваний законом приватний інтерес реалізується добровільно, за власною ініціативою. З'ясування потреби та реалізація (перетворення) її в інтерес належить безпосередньо його носієві. Чи з'явиться в результаті приватний інтерес, чи отримає певний приватний інтерес законну (легітимну) охорону, чи здобуде він врешті-решт реалізацію — це залежить лише від ініціативи носія інтересу, будь-яких механізмів спонукання індивіда в цьому питанні немає і не може бути.

12. Охоронюваний законом інтерес реалізується шляхом дії або бездіяльності його носія (так, згідно зі ст. 1268 Цивільного кодексу України спадкоємець, який постійно проживав зі спадкодавцем, під час відкриття спадщини вважається таким, що прийняв спадщину, якщо упродовж встановленого строку не заявить про відмову від нього).

13. Захист охоронюваного законом інтересу у приватному праві відбувається завдяки активним діям самої особи і виходить від неї. Захист охоронюваного законом інтересу потребує від його носія вчинення дій, спрямованих на усунення перешкод у його реалізації. Відсутність дії в необхідному випадку зводить нанівець увесь процес динаміки приватного інтересу, оскільки, як уже неодноразово згадувалося, законний інтерес, на відміну від права, не має захисної функції і може лише бути об'єктом захисту.

Тема інтересу була і залишається достатньо актуальною в юридичній науці та, зокрема, у сучасній цивілістиці, а питання щодо співвідношення понять «законний інтерес», «охоронюваний законом інтерес», «правовий інтерес», «юридичний інтерес» набуло широкого обговорення у фаховій літературі. Підбиваючи підсумки цієї дискусії і роблячи власні висновки з цього приводу, зазначимо таке. Правові інтереси, на нашу думку, — це інтереси, які перебувають у правовій площині, не суперечать закону, але є ширшими в розумінні настільки, наскільки поняття «право» ширше від поняття «закон» з урахуванням критеріїв справедливості, доречності, свободи вибору поведінки тощо. Якщо право — це система відповідних суспільних відносин і правил поведінки, реалізація яких охороняється державою, то законодавство, будучи джерелом права, є своєрідною «можливістю» для існування і зовнішнього вираження цих правил поведінки і суспільних відносин. При цьому існування закону ще не свідчить про існування самого права, оскільки закон може бути віднесеним як

до правового, так і до неправового, тобто такого, що, наприклад, порушує справедливість і генерує нехтування правами людини, підтримує утискання принципів свободи і рівності (як приклад можна навести расистське законодавство фашистської Німеччини або будь-яке інше антисоціальне законодавство диктаторських держав). Таким чином, не всі правові інтереси закріплені в нормах законодавства та охороняються законом. Законний інтерес, насамперед, спонукає суб'єктів правовідносин формувати свої правові зв'язки лише в межах чинного законодавства. Юридичні інтереси, відповідно, — це інтереси суб'єктів у вузькій процесуальній площині, обмежені сферою реалізації правових норм (наприклад, укласти заповіт, вчинити правочин, виграти справу в суді тощо). Терміни «законний інтерес» та «охоронюваний законом інтерес» за своїм смисловим навантаженням є тотожними, оскільки саме законність обумовлює існування зазначеної категорії інтересу і надання інтересу законної (легітимної) охорони. У свою чергу, поняття закону є неповноцінним без забезпечення його дотримання відповідними державними органами.

Концепція співвідношення понять «законний інтерес», «охоронюваний законом інтерес», «правовий інтерес» та «юридичний інтерес» має бути викладена у такій послідовності: «законний інтерес (охоронюваний законом) — правовий інтерес — юридичний інтерес». Охоронюваний законом інтерес є набагато ширшим за правовий та юридичний інтереси, охоплює їх як складові і є відповідною «площиною» для існування зазначених двох категорій інтересів. При цьому правовий інтерес — це інтерес у сфері «спрацювання» юридичних норм, а юридичний інтерес — інтерес у процедурній реалізації процесуальних норм.

Якщо звернутися безпосередньо до поняття «охоронюваний законом інтерес» у приватному праві, то можна побачити, що на законодавчому рівні його визначення відсутнє. Однак нині такий «юридичний вакуум» заповнений Рішенням Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. у справі № 1-10/2004, яке вже зазначалося вище. Цим рішенням було сформовано поняття «охоронюваного законом інтересу» у ролі прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом як зумовлений загальним змістом об'єктивного права і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам [9]. Визначення інтересу, надане Конституційним Судом України, не зовсім відповідає доктринальним думкам, висловленим у науковій літературі, котрі, як було зазначено, також є неоднозначними і дискусійними. Так, охоронювані законом інтереси в приватному праві повинні: а) належати суб'єкту приватного права; б) мати наданий законом захист; в) реалізовуватися у правовідносинах, які врегульовані нормами приватного права — такий висновок можна зробити з назви зазначеного явища. А, відповідно, поняття охоронюваного законом інтересу в приватному праві все-таки уявляється більш широким.

Приватний інтерес як юридична категорія здатний до врегулювання нормами й механізмами приватного права. З одного боку, охоронюваний законом інтерес є суб'єктивним, оскільки є психологічним ставленням особи до певного

явища або суспільних зв'язків у кожному конкретному випадку. З другого боку, інтерес є явищем об'єктивним, оскільки відображає об'єктивні чинники, які полягають у необхідності задоволення потреб, що вже існують або виникнуть в осяжному майбутньому. Цей нюанс перегукується з правом взагалі, оскільки воно, відображаючи волю людей, якій надано характер об'єктивної більшості, має суб'єктивний сенс, а об'єктивно — формується у вигляді законодавчих норм. Увесь спектр приватних інтересів неможливо охопити законодавством, та й не можна ставити таке завдання перед ним. Отже, законної (легітимної) охорони набувають приватні інтереси, що виокремлені серед інших діалектичною співпрацею держави та громадянського суспільства, тобто такі, що не суперечать позитивному законодавству, загальним засадам права, інтересам громадянського суспільства та держави. Охоронювані законом інтереси мають бути реалізовані саме в цих межах.

Інтерес є своєрідною передумовою виникнення права, рушійною передумовою його реалізації, а також встановлення, зміни та припинення правовідносин. Приватний охоронюваний законом інтерес не можна ототожнювати із суб'єктивним правом, оскільки реалізація суб'єктивного права передбачає: можливість уповноваженої особи здійснювати дії в межах свого права, можливість вимагати вчинення певних дій від зобов'язаної особи, можливість звернутися до компетентних органів за захистом порушеного права. У свою чергу, як неодноразово зазначалося, інтересу, на відміну від суб'єктивного права, не кореспондує зустрічний обов'язок. Отже, реалізація приватного охоронюваного законом інтересу передбачає вчинення дій у правовому полі — це умова поширення законного захисту та можливість звернутися до компетентних органів у разі, якщо з боку будь-кого виникнуть незаконні перешкоди. Наявність приватного інтересу не зумовлює виникнення зобов'язань в інших суб'єктів, дія приватного інтересу *ab extra* виражається в знаходженні компромісу з інтересами інших суб'єктів. У цьому випадку доречно навести слова І. Покровського, який зазначав, що зростання суб'єктивних прав людини відбувається паралельно зі зростанням її інтересів, проте «це неухильне зростання особистості має дві сторони. Під час економічного і культурного розвитку неминує збільшуватися загальний рівень вимог особистості в цьому середовищі: зростають самосвідомість і самооцінка середньої, типової людини, і відповідно до цього розширюється загальна система суб'єктивних прав; право об'єктивне неминує має встигати за дедалі більшою загальною самосвідомістю і задовольняти її» [7, 120–121]. Далі вчений підсумовує: «Зміст цивільного права перебуває у прямій та безпосередній залежності від змісту людських інтересів, і внаслідок цього цивільне право повинне неминує розвиватися разом з розвитком людської особистості» [7, 132]. Як не згадати тезу С. Михайлова про те, що «інтерес і право мають спільне поле взаємодії — це суспільні відносини» [10, 26]. Для інтересу характерним є відсутність обов'язку реалізовувати інтерес, носій інтересу повинен сам здійснювати дії з метою його реалізації. Інші суб'єкти (фізичні та юридичні особи) не є зобов'язаними особами щодо носія інтересу. Держава при цьому повинна йому сприяти, надаючи допомогу в реалізації зазначеного інтересу, навіть шляхом зобов'язання інших осіб. Специфічним для суб'єктивного права є зобов'язання суб'єктів правовідносин (фізичних або юридичних осіб, держави) не порушувати права або здійснювати дії. Таким чином, на основі зазначеного вище можна зробити загаль-

ний висновок, що інтерес не слід ототожнювати із суб'єктивним правом. По-перше, він може бути своєрідною передумовою виникнення права і метою його реалізації. Тобто бути доправовою та післяправовою категорією. Реалізація суб'єктивного права передбачає наявність трьох правомочностей: 1) можливість уповноваженої особи здійснювати односторонні дії в межах свого права; 2) можливість вимагати від зобов'язаної особи вчинення певних дій; 3) можливість звертатися до органів державної влади за захистом порушеного права. Для реалізації інтересу другий елемент не може застосовуватися. По-друге, інтерес як необхідність задоволення потреби соціального характеру є первинним відносно суб'єктивного права, а останнє — похідним від нього. Інтерес є таким унікальним юридичним феноменом, що стає способом реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

На нашу думку, утворюючим елементом у структурі охоронюваного законом інтересу в цивільному праві є усвідомлення суб'єктом необхідності в отриманні блага — саме усвідомлена необхідність детермінує постановку цілі та вибір способу її досягнення (утворюючий елемент). Цей елемент втілює в собі значну частину всього змісту приватного охоронюваного законом інтересу. Другий елемент поняття — це надана законом охорона (визначальний елемент), що містить дві складові: перша — правові норми, принципи, презумпції тощо, які забезпечують усунення перешкод, закріплюють гарантії в реалізації законного інтересу (тобто з їхньою допомогою можна справді захищати охоронюваний законом інтерес), друга — Конституція і закони України, суспільні інтереси, загальновизнані принципи права, яким не може суперечити приватний інтерес, і це є критерієм поширення законної (легітимної) охорони на певний інтерес (цієї складовій приватний інтерес має відповідати, щоб вважатися законним). Вбачається, що запропонована конструкція чіткіше окреслює структуру охоронюваного законом інтересу в цивільному праві.

Охоронюваний законом інтерес є певною мірою узагальнюючою категорією, з якою пов'язуються всі інтереси, що не суперечать чинному законодавству і які не відобразилися в суб'єктивних правах, але мають значення для кожного конкретного суб'єкта правовідносин при набутті певного матеріального або нематеріального блага. Характер охоронюваного законом інтересу є невизначеним. Ця його особливість дозволяє бути ефективно реалізованим в умовах дії диспозитивних норм цивільного права, які найкращим способом сприяють розвитку правовідносин саме відповідно до інтересів їх суб'єктів.

Таким чином, на нашу думку, охоронюваний законом інтерес у цивільному праві слід розуміти як усвідомлене суб'єктом права домагання отримати певне матеріальне (нематеріальне) благо або змінити правовий статус, що спонукає суб'єктів права вчиняти конкретні дії чи навпаки, утримуватися від них, перебувати у правовому полі та забезпечуватися в реалізації підтримкою держави, здійснюється у формі дозволу і відбивається в конкретних правовідносинах. Охоронюваний законом інтерес може бути як закріпленим у суб'єктивному праві, так і бути не закріпленим у ньому. Проте відсутність трансформації в суб'єктивне право не означає відсутність охорони чи захисту існуючого інтересу юридичними способами та засобами.

Крім того, науковий досвід і методика проведення наукових досліджень ґрунтуються на аксіомі, що розгляд об'єкта, який вивчається, поза його зв'язками з іншими об'єктами та явищами дає нам вузьке розуміння цього

об'єкта, «зашореність» сприйняття його дії у правовому середовищі, впливу на правові конструкції, цивільні правовідносини, на формування поведінки їх суб'єктів, наповнення змісту тощо. Власне, йдеться про сприйняття охоронюваних законом інтересів, з одного боку, як певної цілісності, що являє собою сукупність елементів, властивостей, зв'язків між ними, — сприйняття їх як певної системи, а з другого — бачення місця охоронюваних законом інтересів у системі цивільного права і як результат — сприйняття їх як певної підсистеми цивільного права, що становить сукупність взаємопов'язаних елементів. Термін «система» походить із грецької мови і означає «сполучення», «організм», «утворення» як деяку множину взаємопов'язаних об'єктів, організованих зв'язками в єдине ціле. Система — це сукупність компонентів (підсистем та елементів), що взаємодіють між собою для досягнення певних цілей. Систему можна розглядати з двох позицій. По-перше, як доктринальне відображення, що є об'єктивно існуючою категорією і науковою основою законодавства. У цьому сенсі система — це об'єктивно обумовлена і цілісна множина взаємопов'язаних елементів, їх об'єднання і розташування у визначеній послідовності. Система базується на логічному, послідовному поділі певного явища, у нашому випадку — сукупності охоронюваних законом інтересів — на складові частини і їх об'єднанні в однорідні групи. При цьому відображається взаємозв'язок і взаємообумовленість правового регулювання охоронюваних законом інтересів як цілісного соціального явища, що має об'єктивну основу: її побудова зумовлена не тільки структурою законодавства, а й потребами практики в регулюванні цивільного обороту. По-друге, визначаючи систему, акцентовано увагу на характеристиці основоположного його елементу, яким вважають саме структуру, тобто система — це внутрішня структура (побудова, організація), яка складається об'єктивно як відображення реально існуючих суспільних відносин. Будь-яку систему утворюють два аспекти: а) склад — сукупність необхідних елементів і б) структура — доцільний спосіб зв'язку цих елементів, їх взаємодія. Тому поняття «система» охоплює як елементи, так і структуру; є внутрішньою єдністю, яка відображає послідовне розміщення і взаємозв'язок її структурних елементів. Структурні елементи залежні один від одного та обов'язково мають закономірний зв'язок не тільки між собою, а й із тим середовищем, у якому вони розташовані, при їх відносній автономності і незалежності від нього. Є такі цілісні утворення, частини яких можуть існувати відносно самостійно, що не порушує діалектичної єдності цілого, оскільки характер зв'язків між частинами правового цілого визначається особливостями його змісту [11, 217–219].

До властивостей системи охоронюваних законом інтересів належить те, що вона: є об'єктивно існуючою категорією; здатна оновлюватися, витісняючи ті елементи (охоронювані законом інтереси), які застаріли і не відповідають її поточним вимогам і потребам, фактично усуваючи їх; відтворює соціально-економічні перетворення в суспільстві, державі й реагує на ці зміни трансформацією своїх складових елементів; є функціональною, що означає залежність кожного елемента системи від його ролі в суспільних відносинах, впливі на них і на їхнє врегулювання; виражає внутрішню погодженість і єдність юридичних норм; є гетеромною, тобто «одна система може виступати елементом вищого порядку, і водночас її елементи можуть бути системами нижчого, приватного порядку» [12, 18]; поєднує в собі динамічність і статичність, тобто перебуває і

в стані перманентного розвитку та якісних змін, і має в своїй основі відносно сталий характер щодо принципів функціонування упродовж тривалого історичного періоду.

У системи може бути видова (горизонтальна) та рівнева (вертикальна) класифікації інтересів. Разом вони утворюють систему інтересів. Класифікація — це один з основних наукових методів, оскільки є передумовою побудови будь-якої теоретичної конструкції із встановленням зв'язків між об'єктами, що підлягають класифікації. Встановити певний клас означає виявити істотні характеристики, спільні для всіх складових елементів — об'єктів класифікації.

Класифікація надає можливості додатково виявити особливості окремих елементів і властиві їм ознаки, тому вона є необхідною стадією побудови системи, де за основу беруться різні грані, властивості, аспекти явища, які його характеризують і можуть бути покладені в основу цієї класифікації [13, 200]. Тобто система йде від класифікації, остання є певною стадією побудови системи.

Наше власне бачення системи охоронюваних законом інтересів є таким. По-перше, варто взяти до уваги, що охоронювані законом інтереси в цивільному праві можна класифікувати за загальними соціогуманітарними критеріями, які також будуть мати велике значення для класифікації охоронюваних законом інтересів. По-друге, основну увагу при класифікації охоронюваних законом інтересів у цивільному праві доречно приділити класифікації, побудованій на системі цивільного права, оскільки вона найбільш повно охоплює можливості сфери прояву охоронюваних законом цивільних інтересів. По-третє, варто зробити акцент на тому, що охоронювані законом інтереси і суб'єктивні права є дуже близькими спорідненими поняттями, а тому можна проводити певні аналогії. Однак треба враховувати, що суб'єктивні права поділяються на загальні — універсальні, які належать усім без винятку особам, та спеціальні, які наділені лише окремим особам внаслідок або виконання ними певних дій, або спеціального статусу, або за інших підстав, передбачених законом. Проте на охоронювані законом інтереси таке положення навряд чи поширюється. Інтерес є завжди індивідуальним, спеціальним. І навіть якщо він певним чином зачіпає інші інтереси, співпадає з ними, вони не ототожнюються між собою, оскільки завжди окреслюється суб'єктивним станом окремої особи і йде далі від схожого інтересу іншої особи. Суб'єктивне право в особі є, але якщо вона не має інтересу в його реалізації, особа ніколи не здійснить своє суб'єктивне право, навіть якщо такому праву притаманні ознаки універсальності. На основі цих тез пропонуємо власну класифікацію охоронюваних законом інтересів у цивільному праві: 1) за станом усвідомленості: усвідомлені інтереси (сформовані стереотипи поведінки, які можуть мати певний статус), неусвідомлені інтереси (не відображені у свідомості особи інтереси, але які вона все одно реалізовує, можуть мати реалістичний, утопічний та антиутопічний характер); 2) за формою існування: природні інтереси (сукупність невід'ємних принципів і дозволів, що належать людині від природи і не залежать від соціальних умов), соціальні інтереси (можливості, які передбачені позитивним правом або іншими соціальними регуляторами); 3) за часом: короткострокові інтереси (за своєю суттю виникають на незначний проміжок часу), довгострокові інтереси (виникають на неосяжний проміжок часу і за своєю суттю можуть існувати довго), постійно існуючі інтереси (які не зникають упродовж усього життя),

поточні інтереси (відображають реальність), перспективні інтереси (відображають майбутнє); 4) за стихійністю виникнення: анемнічні інтереси (виникають стихійно і стихійно зникають), інституціональні інтереси (формалізовані, із чітко визначеною структурою); 5) за метою: первинні інтереси (базові), вторинні інтереси (похідні); 6) за сферою спрямування: політичні інтереси, економічні інтереси, соціально-побутові інтереси, культурно-освітні інтереси тощо; 7) за режимом реалізації, ступенем індивідуальної визначеності і суспільної значущості: публічні інтереси, приватні інтереси; 8) за відображенням у нормах права: інтереси, опосередковані суб'єктивними правами; інтереси, неопосередковані суб'єктивними правами; 9) за економічним змістом: майнові інтереси (існують у договорах, деліктах, кондикційних зобов'язаннях, речових правовідносинах, виникають із права інтелектуальної власності тощо), немайнові інтереси (існують у забезпеченні особистих немайнових прав, сфері інтелектуальної (творчої) діяльності, сімейних правовідносинах, медичних правовідносинах тощо); 10) за об'єктом: речові інтереси (об'єктом є певна річ), зобов'язальні інтереси (об'єктом є певні дії); 11) за носієм: інтереси фізичних осіб, інтереси юридичних осіб, приватні інтереси територіальних громад, приватні інтереси держави; 12) за присутністю в засобах досягнення цілей: матеріальні інтереси, процесуальні інтереси; 13) за інституціональною приналежністю в приватному праві: речові інтереси (стосовно права власності та обмежених речових прав), зобов'язальні інтереси (договірні, деліктні, з обіцянки винагороди, конкурсу, рятування чужого майна тощо), сімейні інтереси, спадкові інтереси, інтереси у сфері інтелектуальної власності, житлові інтереси тощо.

Таким чином, нескінченне розмаїття охоронюваних законом інтересів у цивільному праві може бути представлене певною класифікацією з метою систематизації, кращого розуміння видової природи і, насамкінець, надання правильної оцінки для обрання способів і форм охорони цих інтересів.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Кузнецова Н. С.* Развитие гражданского законодательства Украины: проблемы и перспективы // Альманах цивилистики : сб. ст. — Вып. 1 / под ред. Р. А. Майданика. — К., 2008. — С. 23–31.
2. *Мальцев Г. В.* Социальные основания права. — М., 2007. — 800 с.
3. *Мальцев Г. В.* Социалистическое право и свобода личности. — М., 1968. — 194 с.
4. *Малько А. В.* Законные интересы как правовая категория. — СПб., 2004. — 359 с.
5. *Нохрина М. Л.* Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных отношений, не связанных с имущественными. — СПб., 2004. — 372 с.
6. *Лукасян Р. Е.* Горизонты и ориентиры процессуальной науки // мат. науч.-метод. конф. «Юристы в XXI веке», посвященной 30-летию юрид. фак-та Тверского гос. ун-та ; под общ. ред. Л. В. Тумановой. — Тверь, 2001. — С. 32–39.
7. *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права. — М., 1998. — 353 с.
8. *Тихомиров Ю. А.* Интерес в публичном и частном праве: согласование и противоборство // Интерес в публичном и частном праве : сб. ст. — М., 2002. — С. 4–11.
9. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 1 грудня 2004 р. // Урядовий кур'єр. — 2004. — № 239. — Додаток «Документи». — С. 7–12.*
10. *Михайлов С. В.* Категория интереса в российском гражданском праве. — М., 2002. — 205 с.
11. *Керимов Д. А.* Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). — 2-е изд. — М., 2000. — 560 с.
12. *Кузнецова О. А.* Специализированные нормы российского гражданского права: теоретические проблемы : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. — Екатеринбург, 2007 — 42 с.

13. Мичурин Е. А. Осуществление и ограничения вещных прав : монография — М., 2011. — 340 с.

Венедіктова І. В. Категорія охоронюваного законом інтересу в цивільному праві України

Анотація. Статтю присвячено аналізу охоронюваних законом інтересів як юридичної категорії, визначенню її ознак, поняття, системи побудови і проведенню класифікації. Наведено доктринальні позиції і проведено аналіз законодавства. Зроблено низку висновків про поняття охоронюваних законом інтересів і їхню роль у цивільному праві України.

Ключові слова: охоронюваний законом інтерес, система охоронюваних законом інтересів, цивільне право.

Ведениктова И. В. Категория охраняемого законом интереса в гражданском праве Украины

Аннотация. Статья посвящена анализу охраняемых законом интересов как юридической категории, определению ее признаков, понятия, системы построения и проведению классификации. Приведены доктринальные позиции и проведен анализ законодательства. Сделано ряд выводов о понятии охраняемых законом интересов и их роли в гражданском праве Украины.

Ключевые слова: охраняемый законом интерес, система охраняемых законом интересов, гражданское право.

Venediktova I. The Category of Interests Protected by Law in Civil Law of Ukraine

Annotation. The article is devoted to analysis of interests protected by law as a legal category, determination of its signs, notion, system and classification. Doctrinal positions and the analysis of the legislation are given in the article. A number of conclusions were made about the notion of interests protected by law and their role in Civil law of Ukraine.

Key words: interests protected by law, system of interests protected by law, civil law.